

Стефан Д. Милошевић¹
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

УЏБЕНИЦИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА СТЕПАНА МИХАИЛОВИЧА КУЉБАКИНА

У раду се разматра део уџбеничког наслеђа Степана Михаиловича Куљбакина у који спадају уџбеници српског језика намењени руским говорницима. Куљбакин је аутор укупно два уџбеника српског језика, од којих је први настао у периоду пре емиграције и намењен је студентима славистике на Харковском универзитету, а други у периоду емиграције и намењен је руским емигрантима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Њихова анализа врши се у контексту времена у ком су настали кроз сагледавање методичких категорија циљева наставе, садржаја уџбеника, метода и организације активности наставника и ученика. Поред осветљавања Куљбакинове делатности на пољу писања уџбеника српског језика, циљ рада је да пружи допринос историјским проучавањима на плану методике наставе српског као страног (инословенског) језика.

Кључне речи: Степан Михаилович Куљбакин, уџбеници, граматика, хрестоматија, српски као страни (инословенски) језик.

1. Уводна разматрања

Међу методичким истраживањима посебно место припада оним историјског усмерења. Њихов циљ је да сагледају општи развој методичке мисли и наставе страних језика у одређеном периоду. Историјска проучавања могу имати и ужи карактер кроз сагледавање значајних појединости из историје методике попут развоја уџбеничке литературе, делатности истакнутих појединаца, развоја програма наставе, језичке политике у домену наставе страних језика и сл.

¹ stefan.milosevic@fil.bg.ac.rs

У најопштијем смислу историјски усмерена истраживања у методици имају за предмет друштвену условљеност наставе и учења страних језика, циљеве и задатке, методе, приступе и садржаје наставе током историјског развоја. Такав предмет истраживања изискује одређење и описивање помоћу општих историографских појмова попут хронологије, развоја, узрока и последице, а за његово описивање користе се методи дескрипције, анализе и евалуације расположиве грађе и уџбеничке литературе (Раичевић 2009: 61). Поред довођења у везу друштвено-историјских и цивилизацијско-културолошких епоха и учења страних језика, значај историјских сагледавања у методици огледа се у томе што предмет истраживања добија „ослонце и упоришта која дају свест о трајању, традицији, променама и усаглашавањима са историјским и друштвеним околностима, прилагођавању потребама савременог тренутка у временској димензији” (Vučo 2009: 13).

Историјска истраживања у методици наставе у српској средини имају широк предмет проучавања. Општој методици наставе страних језика у историјској перспективи посвећена је студија (Vučo 2009). На плану методика појединих језика таква истраживања започета су описом развоја уџбеника француског (Polovina 1964), а настављена описом уџбеника немачког језика (Carić 1977). Историјски развој наставе руског језика код Срба описан је како кроз развој уџбеничке литературе (Дамљановић 2000, Павловић-Шајтинац 2016, Радојчић 2016) тако и кроз делатност истакнутих појединаца за развој методичке мисли и праксе (Дамљановић & Кончаревић 2010, Ђапа Иветић 2016). Утемељење и развој појмова језичке и образовне политике омогућили су интердисциплинарна истраживања историје наставе страних језика. Тако је кроз призму језичке политике описан развој статуса енглеског језика као наставног предмета у Србији (Ignjačević 2006), а дат је и преглед развоја статуса страних језика у образовној политици Србије у другој половини XX и на почетку XXI века (Ђурић 2016, 2018). Циљ нашег рада је да пружи скроман допринос проучавању историје наставе српског као страног (инословенског) језика кроз опис и анализу уџбеничка српског језика Степана Михаиловича Куљбакина.

2. Степан Михаилович Куљбакин – кратак осврт на биографију и делатност на пољу писања уџбеника

Међу истакнутим представницима руске научне емиграције у међуратном Београду био је и професор Харковског универзитета, Степан Михаилович Куљбакин (1873–1941), чувени лингвиста и палеослависта. Његова научна интересовања била су усмерена на најстарији период развоја словенске писмености и рану историју развоја појединих словенских језика, као и на јужнословенске теме. Био је представник Московске лингвистичке

школе, одакле и потиче његово интересовање за упоредну фонетику словенских језика, акцентологију, палеографију, текстологију и лексику. Године 1921. постао је дописни члан Српске краљевске академије, а 10. фебруара 1925. године одржао је приступну беседу на тему *О речничкој сѣрани сѣтарословенској језика* чиме је постао и њен редовни члан (Суботин Голубовић 2014: 307). По доласку у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца прво је 1920. године постављен за професора на Филозофском факултету Универзитета у Скопљу, где ће до 1924. предавати увод у словенску филологију, старословенски и црквенословенски језик (Дамљановић & Кончаревић 2010: 107). После тога, на Филозофском факултету Београдског универзитета све до одласка у пензију 1937. године предаваће старословенски језик, словенску и јужнословенску палеографију, а држаће и специјални курс о Тирилу и Методију (Јовићевић 1994: 221).

У библиографији радова Степана Михаиловича Куљбакина (Ђорђевић 1973: 623–632) значајно место припада уцбеничкој литератури. Поред научних радова, област палеославистике обогатио је и као аутор уцбеника и хрестоматија старословенског језика. Уз то, аутор је два уцбеника руског језика (једног за Русе и једног за Србе), као и уцбеника пољског и српског језика.

Значајан део Куљбакиновог уцбеничког наслеђа већ је добио опис и валоризацију у научној литератури. За *Сѣтарословенску ѣрамаѣику* (1930) каже се да није само уцбеник намењен студентима већ да „представља збир најпродубљенијих знања о старословенском језику, изложених акрибично, систематично, методично и изнад свега – научно поуздано.” (Јовићевић 1994: 222)

У уцбенику *Русскѣй народнѣй и лиѣературнѣй языкѣ: для учениковѣ сѣтаршихѣ классовѣ среднеучебныхѣ заведенѣй* (1925) за руске емигрантске школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца Куљбакин одређује појам руског језика, његових наречја и дијалеката, сагледава његово место међу сродним словенским језицима, а затим одређује појам црквенословенског језика, разматра његове главне особине у поређењу с руским и испитује његов утицај на руски народни језик (Дамљановић & Кончаревић 2010: 111).

Његову *Руску ѣрамаѣику за VII и VIII разред реалних ѣмназија* (1929), намењену српским говорницима, карактерише конфронтационо-типолошки метод описа језичке грађе на синхронијском плану с незнатним дијахронијским дигресијама, при чему се истичу и међујезичке сличности и разлике. Једна је од ретких граматика руског језика тог периода у нашој средини у којој је дат и кратак опис синтаксе (Дамљановић 2000: 249, 258).

У литератури се срећу и осврти на Куљбакинове уцбенике српског језика. Поредићи два уцбеника, Р. Јовићевић (1994: 222–223) истиче да

уџбеник *Сербскій языкъ* почива на компаративно-историјском методу помоћу ког аутор даје кратак преглед развитка гласова, акцената, деклинације и конјугације српског језика, док је *Крайняя сербская грамматика* такође заснована на научној основи, али не на компаративно-историјском, већ на диференцијалном методу, уз истицање најважнијих разлика између српског и руског језика. С друге стране, И. Грицкат истиче да Куљбакину као човеку српска језичка пракса није била блиска, те „наводећи српске особености служио се застарелим изворима, народским, дијалекатским, не одвајајући њихову грађу од тада већ другачије стандардизоване. У његовим руским преводима и објашњењима неубичајене облике и значења не налазимо” (Грицкат 1994: 190).²

3. Предмет и задаци рада

Предмет анализе у нашем раду представљају Куљбакинови уџбеници српског језика настали у различитим периодима. У периоду пре емиграције настао је уџбенички комплет који чине граматика *Сербскій языкъ: Фонетика и морфологија сербског језика (с њ карѣной нарѣчїей сербског језика)* и уз њу *Сербскій языкъ II: Хрестоматија* намењен студентима славистике Харковског универзитета. У периоду емиграције објављена је *Крайняя сербская грамматика для русскихъ: съ шекстами и словарчикомъ къ нимъ*.

Анализа уџбеника у историјској перспективи подразумева методолошку оgradu да се искључиво посматрају у контексту времена настанка и њему својствених методичких категорија. Како су се оне временом мењале, а задатак историјских истраживања у методици је управо да се сагледа суштина тих промена, Д. Дамљановић (2000: 18–19) предлаже да се уџбеник у историјској перспективи посматра као модел наставног процеса будући да су методика наставе и уџбеник нераздвојно повезани. У таквом моделу анализе с једне стране сагледавају се циљеви наставе страног језика, а с друге садржаји уџбеника, методи и организација активности наставника и ученика који се користе како би се постављени циљеви постигли. На тај начин успешно се превазилази једнодимензионалност историјског проучавања уџбеника, уколико би се оно темељило само на садржају уџбеника, и обједињују се становишта анализе уџбеника према споља (питања о аутору уџбеника, институцијама које га одобравају, циљној групи којој је намењен, како се и колико користи и сл.) и према унутра (анализа микроструктуре самог уџбеника) (Илић Рајковић & Сенић Ружић 2016: 556, 560–565).

² Међу примерима које наводи И. Грицкат о развоју српског језика срећу се лексеме *Срб* (ум. *Србин*), *брв* (очни капак), *одшалиши* (одговорити шалом). На морфолошком нивоу наводи облике генитива множине именица *врсиа* и *лађа* – *врсиа* и *лађи*, док се на синтаксичком нивоу издвајају пример именице *јашо*, која захтева предикат у множини (*ирелѣйеше јашо толубова*) и употреба предлога *ѣрема* са генитивом (*ѣрема Београда*) итд. (Грицкат 1994: 190)

Дати модел анализе користићемо у раду при разматарању два наведена Куљбакинова уцбеника српског језика. Тако постављена анализа даје основу за даља расуђивања о томе колико Куљбакинови уцбеници српског језика одговарају времену свог настанка, када је доминантан метод подучавања страним језицима био граматичко-преводни. Такође, дати уцбеници се по тим критеријумима могу и међусобно поредити како би се утврдило постоје ли разлике у састављању уцбеника намењеног савладавању страног језика у академске сврхе и у изворној инословенској средини. На крају, Куљбакинова делатност састављања уцбеника српског језика, посебно *Крайње српске граматике*, може се сагледати и у контексту деловања руске емиграције на пољу језичке културе (Голубева-Монаткина 2014: 134–167).

4. Анализа уцбеника

4.1. *Сербскій языкъ: Фонетика и морфологія сербскога языка: њособіе къ лекціямъ ѡроф. С. М. Куљбакина. Съ карѡой нарѣчій сербскога языка. Издание 2-е, с измѣненіями и доѡолненіями. Полѡава: Електѡрич. Типо-Литѡографія И. Л. Фришберга, 1917. – 99 сѡр.*

Овај уцбеник доживео је два издања. Први пут објављен је 1915, а друго издање објављено је у Полтави 1917. године. У предговору првом издању аутор истиче да је књигу замислио као универзитетски уцбеник српског језика који се „одавно проучава на универзитетима, како из разлога што су његови подаци веома вредни за упоредну граматику, тако и због тога што је он инструмент веома занимљиве књижевности и богате народне поезије” (X). Упркос томе, на руском језику је невелик број научних приручника за његово проучавање, те су или застарели, или сувише кратко излажу предмет проучавања. У предговору другом издању истиче се да дело задржава исти карактер као и прво издање, а прерађују се поједини детаљи, при чему аутор захваљује на критикама и сугестијама А. Мејеу, Н. ван Вејку и М. Х. Долопку,³ а на редактури текста тадашњем приват-доценту Харковског универзитета, Л. А. Булаховском. (X)

Садржај уцбеника подељен је на следећа поглавља: Србо-хорватскій языкъ и его границы (1–2), Положеніе сербскога языка среди другихъ словянскихъ языковъ (2–4), Главныя нарѣчія сербскога языка (4–7), Изученіе сербскога языка (8–13), Звуки сербскога языка (13–54), Формы сербскога языка (54–99). На крају уцбеника налази се Белићева дијалектолошка карта

³ Приликом писања рада нисмо имали прилике да се упознамо с приказима и критикама овог уцбеника, што би свакако допринело анализи на плану осветљавања рецепције уцбеника у контексту тадашње славистичке науке.

српског језика, која је први пут објављена 1905. године у пољском часопису *Rocznik Slawistyczny*.

Прва четири поглавља представљају увод у проучавање српског језика. У првом поглављу аутор истиче да се српским или српскохрватским језиком служи српско-хрватски народ, који не представља јединствену целину у политичком и историјско-културном смислу, док су на плану језика Срби и Хрвати један народ. На основу рефлекса Миклошичевих група, резултата промене група **kv*, **gv* испред *ѣ*, као и на основу промене **dl/tl* : *l* аутор смешта српски у јужнословенску групу и сматра га најближим словеначком и бугарском језику. Потом наводи главна наречја српског језика, при чему истиче да су штокавско и чакавско вероватно чинила основу прасрпског језика, док је основа кајкавског наречја највероватније словинска. На крају уводног дела, аутор упућује студенте на изворе за проучавање српског језика: од граматичких приручника упућује на граматике В. Караџића, Ђ. Даничића, П. Будманија, В. Јагића, А. Мажуранића и С. Новаковића, а као релевантне препоручује речнике В. Караџића, ЈАЗУ, Ивековића и Броза. Од извора на руском језику аутор издваја *Дифференциальный сербо-русский словарь* П. А. Лаврова и Л. А. Мичатека (1903) и граматику *Крайняя фонетика и морфология сербского языка* Р. Ф. Бранта (1912).⁴ Поред ових извора, у даљем излагању при расветљавању појединих питања фонетике и морфологије Куљбакин ће увек упућивати читаоце на додатну литературу о описиваним феноменима.

Следећи одељак посвећен је фонетици српског језика. Иако је већи део излагања заснован на материјалу упоредне граматике словенских језика, где се поједини гласови, гласовне групе и акценти српског језика реконструишу из прасловенског, на самом почетку поглавља (14) аутор указује и на неколико важних изговорних особина савременог српског језика. Прво указује на рефлексе гласа *ѣ* и њихову реализацију на различитим деловима територије српског језика. Посебно скреће пажњу на то да је према Белићевом одређењу српско средње [л] тврђе од њему одговарајућег немачког и пољског гласа, док је српско [љ], исто према Белићевом виђењу, мекше од одговарајућег руског гласа у слоговима [лю], [ля]. Предњонепчани гласови [ш] и [ж] су тврди, али се по месту творбе образују више на предњем непцу него њима одговарајући руски гласови.

У даљем излагању (15–25) на основу вокала у осталим словенским језицима, пре свега руском, реконструишу се квалитативне особине српских вокала, затим слоготворни [р] и [л] (25–31), а на крају консонанти према прасловенском (31–43). Доста пажње аутор посвећује питањима квантитета и акцента у српском језику (43–54) приступајући им такође из упоредно-

⁴ Колико нам је познато, наведена руска издања до сада нису била предмет посебних проучавања.

историјске перспективе. Како се истиче, још у прасловенском језику настао је нови узлазни акценат, тако да је српски наследио пет акцената – скраћивање старог дугоузлазног, обједињавање два кратка у једном краткосилазном и нови узлазни акценат дали су систем од четири штокавска акцената који је почео да функционише преношењем кратких акцената на предњи слог.

Последњи део уџбеника посвећен је морфолошким особеностима. Промена именица по падежима (54–69) сагледава се у оквиру система старословенских основа, при чему се констатује да су основе на –и– нестале као посебан тип промене пошто су се слиле с именицама с основом на –о–, а сличну судбину имале су и именице мушког рода –и– основа које су прешле у –јо– основе. Као изузетак од старе промене наводе се и истоветни облици датива, инструментала и локатива падежа код именица –и– основа женског рода (*сївари*). Као типове промена мушког рода на –о– наводи именице *јелен* и *орач*, средњег рода *село* и *їоље*, а женског рода с основом –а– *жена* и *земља*.

Код бројева (82–83) указује се на промену основних бројева од *један* до *їейї*, при чему се истиче да се ни бројеви *два*, *їтри*, *чейири* и *оба* не мењају кад стоје уз предлог. За разлику од претходних поглавља, од овог па надаље прво се описује стање у савременом језику, а дијахронијски подаци се касније коментаришу и издвајају у посебну целину. Код глагола (84–99) Куљбакин наводи опште особине српских глагола као што су чување старих облика аориста и имперфекта, затим наставак –м у 1. лицу једнине и –мо у 1. лицу множине презента. Српске глаголе по типу промене дели у пет група (1. *їлесїи*; 2. *їонуїи*; 3. *чуїи*, *куїоваїи*; 4. *гржсаїи*, *носїи*; 5. *јесам*, *гаїи*, *јесїи*), затим наводи просте глаголске облике аориста (90–92) и имперфекта (92–94), а потом следе сложени облици (94–96) у које убраја перфекат (сложное прошедшее), будуће време, условни начин (условное наклонение, тј. футур 2). Граматика се завршава облицима партиципа (97–99) у које убраја глаголске прилоге на –ућ(*и*), –в и –виши.

На основу садржаја уџбеника може се рећи да су студенти, који су учили српски језик, морали претходно стећи шира славистичка знања, пре свега из старословенског и упоредне граматике словенских језика. Упућивање на додатну литературу у оквиру тада доминантних упоредно-историјских проучавања у лингвистици наводи на закључак да је проучавање српског језика имало за циљ да продуби знања из словенске упоредне граматике и примени их на проучавање споменика српске писмености. Као и у свим граматикама, материја се износи наративном методом. Иако је писана као високошколски уџбеник, не садржи питања и задатке помоћу којих би се стечена знања проверила и продубила. Претпостављамо да је граматика служила као полазно наставно средство, а све задатке око припреме студената за усвајање нове материје и провере степена њене усвојености обављао је наставник непосредно током наставног процеса.

4.2. Куљбакинъ, С. М. Сербскій языкъ II: Хрестіомаїія. Харьков: Тийіографія и Лиїіографія М. Зильбербергъ и С-вья, 1915. – III сїір.

Колико нам је познато, за разлику од уџбеника, чији је саставни део, хрестоматија је доживела само једно издање, у Харкову 1915. године. У предговору аутор истиче да је она настала из практичне потребе услед недостатка одговарајуће хрестоматије за вежбе из српског језика. Иако у овој хрестоматији није успео да сакупи материјал из историје и дијалектологије у мери који је хтео, Куљбакин изражава наду да ће предложена хрестоматија бити значајан ослонац у настави словенске филологије. Аутор изражава велику захвалност за помоћ и савете А. Белићу и Б. М. Љапунову, а П. А. Лаврову за снимке српских споменика (II).

Хрестоматију чине одломци из укупно 33 текста. Усмереност на проучавање историје српског језика и његових споменика у контексту упоредне граматике словенских језика види се у њиховом избору и заступљености. Највише текстова, њих 22, чине одломци из различитих споменика српске средњовековне писмености (*Мирослављевој јеванђеља, Повеље Сїефана Немање из 1198–99. године, одломци из глагољичког Аїосїола Гершковића, Вукановој јеванђеља, Хиландарској тїїїика, Жїїїија св. Симеона, Повеље хумској кнеза Андреја из 1249. године, Повеља цара Сїефана из 1356. године, одломци из Душановој и Винодолској законика и различитих летописа*). Затим се наводе одломци текстова из дубровачке књижевности (из дела М. Марулића, И. Качића Миошића и одломак из поеме *Осман* И. Гундулића). Следи одломак из народне поезије (*Женидба краља Вукашина*), после чега се дају примери савременог српског језика – *Свєїли їробови* Ј. Јовановића Змаја и одломак из приповести *Зона Замфирова* С. Сремца. На крају се на примеру народних приповетки дају примери свих трију српских наречја с означеним акцентима: штокавског (*У цара Трајана козје уши*), чакавског (*Чобани и вук, Оїї коледве, Молиївица*) и кајкавског (*Вила в Молин-їрагу*), а представљен је и призренско-тимочки дијалекат народном приповетком *Пої и невестїа*.

У склопу текстова, у фуснотама аутор даје коментаре уз поједине облике с циљем да олакша разумевање и тумачење текста и укаже на специфичност српскословенских облика у односу на старословенске. Овакви коментари су заступљени у старијим текстовима, док их у примерима новије књижевности нема.

На крају хрестоматије даје се речник у који су укључене речи из свих текстова заступљених у хрестоматији. Речник се даје ћирилицом и ћирилским редоследом, чак и за речи из текстова који су у хрестоматији дати латиницом. У склопу речничке одреднице наводи се број текста у коме се та реч среће.

Хрестоматија као саставни део уџбеника српског језика потврђује да је циљ наставе српског језика превасходно био да оспособи студенте за рад на споменицима српскословенске писмености и на пољу упоредне граматике,

тада доминантне славистичке дисциплине. Заступљеност и начин обраде текстова из савременог језика без дубљег лексичког коментарисања оставља утисак да стицање знања и вештина из савременог периода развоја српског језика и превођења није био примарни циљ наставе. Историјски усмерена настава могла је да пружи студентима добру теоријску основу за самостално проучавање савременог српског језика, читање и превођење текстова. У самој хрестоматији нема задатака за самосталну анализу текстова, па се претпоставља да су они служили само као основа за усмену анализу на часу уз помоћ наставника, или пак, за самостални рад уз његова упутства.

4.3. *Крайшкая сербская граммати́ка для русскихъ: съ шекси́ами и словарчи́комъ къ нимъ. Состави́ль С. М. Кульбакинъ. Београд: Књи́жарница Геце Кона, 1922. – 96 сѣтр.*

Као и претходни, и овај уџбеник доживео је два издања, прво 1920, а друго 1922. године док је Куљбакин радио као професор Филозофског факултета у Скопљу. У предговору првом издању аутор каже да је циљ књиге да уведе у проучавање српског језика Руса, који је „вољом судбине привремено лишен домовине и живи у Србији”. Како би се тај циљ постигао, даје читав низ савета: каже да овај приручник садржи граматику у довољној мери да њеним савладавањем ученик може даље да користи српске граматике и чита српску књижевност самостално уз помоћ речника. Иако се грамика не треба читати као роман, ни учење облика и правила напамет није сврсисходно јер грамика у учењу нема самосталну улогу. Текст граматике треба читати неколико пута уз обраћање пажње на разлике у односу на руски језик, а само усвајање правила треба да се врши путем читања текстова и посматрањем живог разговорног језика. Облици се памте само у живој међусобној вези у којој их даје језик, а не грамика, те је време посвећено учењу облика у вештачком граматичком редоследу сврсисходније провести читајући књигу на српском. На тај начин ова књига је само приручник за учење језика. Аутор такође напомиње да су у књизи означени акценти и послеакценатске дужине, али саветује читаоцу да је довољно да запамти слог на ком се налази акценат уколико не може да савлада разлику међу њима (3–4).

Грамитички део књиге чине Введеніе (9–10), Звуки сербскога языка и сербская азбука (10–13), Удареніе (13–14), Звуковыя соотвѣтствія сербскога и русскога языковъ (14–17), Склоненіе именъ существительныхъ (17–22), Склоненіе мѣстоименій (22–23), Склоненіе прилагательныхъ (23–26), Числительныхъ (26–27), Спряженіе (27–36), Главныя особенности сербскога синтаксиса (36–46) и два додатка посвећена интерпункцији (46–47) и неправилним глаголима (47–48). Излагање граматичке материје прати логичан след слично као у уџбенику *Сербскій языкъ*, с том разликом што су овде заступљене и главне особености српске синтаксе.

Већ на почетку се примећује да се начин излагања граматичке материје разликује. Тежи се једноставнијем излагању коришћењем основних граматичких термина, али не и оних из упоредне граматике. После кратког указивања на наречја српског језика, наводи се да је српски народ од давнина подељен на два дела – Србе и Хрвате. Разлика међу њима одражава се на црквеном (Срби су православци, а Хрвати католици) и на плану писма – Срби користе исто писмо као и Руси, ћирилицу, а Хрвати латиницу. Оба дела српскохрватског народа уједињује у духовном животу заједнички књижевни језик и заједничка књижевност (9).

Фонетици се не приступа упоредно-историјски, већ функционално – аутор прво наводи српску азбуку, на основу чега издваја графеме којих у руском нема, као и оне руске графеме које српска азбука не садржи. На основу корелације графема и њима одговарајућих гласова се и објашњава изговор полазећи од оних гласова којих у руском нема. Тако се за графему /ђ/ каже да означава особен глас кога нема у руском језику, а исто се може рећи за њему сличан глас који се означава графемом /ћ/. Глас [ћ] може се одредити као веома меко [ц] са шуштавом нијансом, с нијансом руског меког [ч], или као глас између меког [ц] и меког [ч] каквог нема у руском језику (10).

Посебна пажња скреће се и на оне графеме које су заједничке двома азбукама, али имају различите фонетске вредности. Тако се за графему /р/ каже да у руском увек означава сугласник, у неким положајима тврд, а у неким мек, док је у српском увек тврд (*ред, раса, бура, море*), а може имати и улогу самогласника као у примерима *крв, Срб, врба, рж,*⁵ *ри* итд. (11) Посебну пажњу аутор скреће читаоцима да приликом читања и изговорања не треба умекшавати сугласнике испред вокала [е] и [и]. Њихово умекшавање означава се посебним графемама /љ/ и /њ/. За ту појаву наводи се доста примера: *небо, ред, бедро, велик, вера, њеро, десей, дед, њеле, север*, итд. (12). После основних упутстава о изговору даје се кратак текст са паралелним преводом на руски намењен увежбавању основа изговора.

Посебно интересантан одељак фонетике представља навођење гласовних паралела у руском и српском код етимолошки сродних речи. Ово навођење има за циљ да олакша усвајање лексике српског језика, а наводе се само гласови и њихове паралеле у српском без упуштања у дијахронијске коментаре. Тако се наводи да руском непостојаном [е] у речима *день, њесъ, левъ, вѣшеръ* у српском одговра вокал [а]: *дан, њас, лав, вешар*. (15) Пажња се посвећује и сугласничким групама *оро, ере, оло, еле* и њиховим еквивалентима у српском: *јородъ – љрад,*⁶ *воронъ – вран, корова – крава, борода – брада, береиъ – бреи* итд.

⁵ У преводу на руски види се да мисли на *раж*.

⁶ За именицу град у руском се као преводни еквивалент наводи именица крѣпость (тврђава, утврђење). У време писања граматике то значење није било примарно.

У одељку посвећеном морфологији највише пажње посвећено је именичким деklinацијама, при чему се као примери деklinација наводе исте именице као у уџбенику *Сербский языкъ*. Код глагола аутор доста пажње посвећује прошлим временима, при чему истиче да је руском говорнику најлакше да образује перфекат. Исто као у претходом уџбенику, за њега користи термин *сложное прошедшее время* и посебну пажњу посвећује употреби облика помоћног глагола *јесам/биџи*. У облицима једнине наводи њихове еквиваленте у руском језику, док за множину наглашава облике *били, биле, била* којих у руском језику нема.

Поглавље посвећено синтакси започиње објашњавањем особености конгруенције именица мушког рода на –а (*веран слуга, највећи будала, незнан кајана*), док у множини исте те именице захтевају слагање у женском роду (*све старешине, различне друје њолавице*). Такође се обраћа пажња да збирне именице на –а захтевају употребу предиката у множини (*браћа њоворе, деца њевају*). Посебан одељак представља опис употребе падежа и глаголских времена, што је новина за уџбенике овог времена. За сваки падеж наводе се најчешћи глаголи и предлози уз које се употребљава. Тако се за генитив (37) наводе глаголи *имаџи (ко има новаца), биџи (ја ће биџи вина), џрајаџи (докле џраје свеџа)*,⁷ прођи се (*џрођи се ових људи*).

У оквиру проблематике реда речи највише пажње посвећује положају енклитика. Прво наводи све глаголске и заменичке облике који се могу уврстити у ову групу, а затим наводи општа правила њиховог размештања у реченици: да не могу стајати на почетку (осим ако није упитна реченица, нпр. *Је ли џа јабука добра?*). Посебно истиче да енклитике не могу стајати ни на почетку зависне реченице (*Људи, који мноџо раде, досџојни су џохвале*.)

После граматике даје се 12 текстова за читање (48–73), претежно из народне књижевности: *Давид и Голијаџ, Ако Бо да, Расџко, Смрџ Сџевана Немање, Призрен, Први Немањићи, Скојље, Живоџ старих јужних Словена, Како се крсно име служи, Слеџи коњ, Два новца, Слава*. Текстови су акцентовани, а праћени су коментарима у фуснотама. Они су пре свега граматичке природе, њима се указује о ком се граматичком облику ради, а код облика тежих за разумевање (нпр. 3. лице једнине или множине перфекта) аутор упућује читаоца на број тачке у граматички у којој се тај облик објашњава. За поједине коментаре данас би се рекло да су лингвокултуролошке природе јер имају за циљ не само преводну семантизацију, већ и да упуте читаоца у особености српске културе и историје. На то је свакако утицао и садржај појединих текстова. Све речи из текстова путем преводне семантизације објашњене су у речнику на крају књиге. Употреба текстова у граматички

⁷ За ове примере претпостављамо да су наведени под утицајем народне књижевности, али сви илуструју појаву колебања акузатива и генитива у савременом српском језику.

не треба да чуди, јер је једна од доминантних идеја у овом периоду идеја дидактичког јединства језика и књижевности која је у српској русистичкој методици била присутна и пре појаве Кошутећевих *Руских примера* (Дамљановић 2000: 206).

При објашњавању граматичке материје у овом уџбенику доследно је примењен диференцијални метод описа на свим језичким нивоима. Тежи се прецизном излагању материје, без коришћења сложенијих граматичких термина и термина из упоредне граматике. Ипак, подаци из упоредне граматике имплицитно су присутни и служе повезивању различитих језичких нивоа – пре свега фонетике и усвајања опште словенске лексике преко навођења гласовних паралела. У самом опису граматике срећу се извесне језичке непрецизности, али оне се вероватно могу објаснити и оправдати временским роком за издавање уџбеника. Ако се упореди с циљевима изнетим у предговору уџбеника, могло би се рећи да је уџбеник могао да оствари основну намену да уведе своје кориснике у проучавање српског језика. Ипак, постизање тог циља изискивало би више напора уколико ученик није имао претходног искуства у учењу страних језика или ако је самостално учио српски језик. Осим фонетских, у уџбенику нема граматичких и лексичких задатака, па сами ученици нису имали помоћ у вези са усвајањем тих садржаја.⁸

5. Закључак

Анализирани уџбеници српског језика Степана Михаиловича Куљбакина научно су утемељени у владајућим парадигмама науке о језику и методике свога времена. Уџбеник *Сербский языкъ* почива на основним принципима упоредне граматике словенских језика. У њему се језичка грађа српског језика наводи у контексту реконструкције прасловенског језика и поређења развоја српског и руског језика. Текстови у хрестоматији за циљ имају превасходно да оспособе студенте да примене знања из упоредне граматике на анализу споменика српкословенске писмености, а тек у знатно мањој мери и на читање и разумевање текстова на савременом српском језику. С друге стране, *Крайняя сербская грамматика* заснива се на граматичко-преводном и диференцијалном методу с циљем да се ученицима представе основе српског језика без залажења у историју језика, али уз значајне коментаре контрастивне природе на свим језичким нивоима који имају за циљ да олакшају усвајање страног језика.

⁸ У том смислу овај уџбеник може се посматрати и у светлу идеја немачког методичара Вилхелма Вијетора који је ученицима предлагао „текстове на циљном језику, које је требало да науче да разумеју и изговорају. Затим су текстови анализовани током часа, са циљем да проникну у систем изговора, употребе речи и морфолошких и синтаксичких правила језика” (Vučo 2009: 208).

Ниједан од анализираних уџбеника нема разрађен систем граматичких и лексичких вежбања, што је била особеност и уџбеника руског језика тог времена (Дамљановић 2000: 271).⁹ Лексички коментари дају се у облику кратких објашњења у фусноти. У текстовима у *Крајској српској граматичкици* поред граматичких и лексичких коментара срећу се и поједини коментари лингвокултуролошке природе због самог садржаја текстова. Та околност може се посматрати и као својеврсни утицај *Руских примера* Р. Кошутића.

Поред научног и наставног значаја који имају, ови уџбеници представљају вредно сведочанство о потреби за проучавањем српског језика. Уџбеник *Сербскій языкъ* одражава потребу за академским проучавањем његове историје и дијалектологије у ширем славистичком контексту, а посредно и значај српске језичке грађе за упоредно-историјска проучавања. С друге стране *Крајская сербская граматика* настала је пре свега из практичне потребе да руским емигрантима пружи основна знања српског језика и тако им олакша прилагођавање новој средини. Оба уџбеника могла су служити постављеним циљевима.

У контексту деловања руске емиграције на пољу очувања језичке културе (Голубева-Монаткина 2014: 166) може се рећи да су у делу Степана Михаиловича Куљбакина обједињене све три функције. Његови уџбеници руског језика за емигрантске школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца имају пре свега улогу очувања руског језика у условима емиграције и информисања о његовим нормама, док је састављањем уџбеника српског језика овој проблематици приступио креативно, с једне стране пружајући допринос прилагођавању руских избеглица новој језичкој средини, а с друге стране, описујући језик те средине у непрестаној вези с матерњим језиком, доприносећи његовом очувању и на тај начин.

Куљбакин је као аутор ових уџбеника битно допринео развоју науке о српском језику како на плану његовог проучавања у упоредно-историјској перспективи, тако и на плану писања првих уџбеника српског језика као страног (инословенског) у руској научној средини. Осим што је тиме дао несумњив допринос њеном упознавању са језичком грађом српског језика и његовим значајем за упоредну граматiku, значајно је допринео и методици наставе српског као страног језика. Уколико овај рад допринесе осветљавању делатности овог истакнутог слависте и на овом пољу, сматраћемо да је постигао свој циљ.

⁹ Из тог разлога ауторка систем вежбања реконструирала на основу извештаја о раду појединих школа и наставника објављених у *Просвешном власнику*. Приликом писања овог рада нисмо имали доступне сличне извештаје о раду руских школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца или мемоарске записе руских емиграната о учењу српског језика, али њихова анализа може бити предмет засебног истраживања.

Извори

- Кульбакинъ, С. М. (1915). *Сербскій языкъ II: Хрестіомаїїя*. Харьков: Типографія и Литографія М. Зильбербергъ и С-вья.
- Кульбакинъ, С. М. (1917). *Сербскій языкъ: Фонетика и морфологія сербскога языка: ѿособіе къ лекціямъ ѿ проф. С. М. Кульбакина. Съ карѣной нарѣчій сербскога языка*. Издание 2-е, с измѣненіями и дополненіями. Полтава: Електрич. Типо-Литографія И. Л. Фришберга.
- Кульбакинъ, С. М. (1922). *Країкая сербская граммаїика для русскихъ: съ ѿексіями и словарчикомъ к нимъ*. Београд: Књижарница Геце Кона.

Литература

- Голубева-Монаткина, Н. И. (2014). О языковой культуре русской эмиграции первой волны. У: Ю. В. Мухачёв (ур.), *Русское зарубежье: истіория и современносѣь: сборникъ сѣаїшей, выїпуск 3*, Москва, РАН, Инион, Центр комплексныхъ исследованийъ российской эмиграции, 134–167.
- Грицкат, И. (1994). Први уѣбеници српскогъ језика за руске емигранте. *Зборникъ Маїице срїске за филолоїју и линѿвистїику, XXXVII*, 189–192.
- Дамљановић, Д. (2000). *Руски језик у Србији: уѣбеници до 1941. године*. Београд: Филозофски факултет.
- Дамљановић, Д. & Кончаревић, К. (2010). *Насѣава и методика насѣаве рускогъ језика у Србији у XIX и XX веку: ѿрилози за истіорију*. Београд: Славистичко друштво Србије.
- Ђапа Иветић, В. (2016). Уѣбеници Јелице Дреновац. *Славистїика, XX*, 380–387.
- Ђорђевић, Н. (1973). Библиографија радова Степана Михајловича Кульбакина. *Јужнословенски филолої, XXIX* (3–4), 623–632.
- Ђурић, Љ (2016). *Сѣирани језици у образовној ѿолиїици Србије*. Београд: Филолошки факултет.
- Илић Рајковић, А. & Сенић Ружић, М. (2016). Проучавање уѣбеника и педагошка прошлост. *Насѣава и васѣиїање 65* (3), 555–568.
- Јовићевић, Р. (1994). Доприносъ Стјепана Кульбакина српској палеославистици. У: М. Сибиновић (ур.), *Руска емиїрација у срїској кулїури XX века: зборникъ радова, ѿом I*, Београд, Филолошки факултет, 220–225.
- Павловић-Шајтинац, М. (2016). *Лексикоїрафија школскихъ речника рускогъ језика у срїској и хрваїској ѿоворној и соѿиокулїурној средини: докѣторска дисертација*. Београд: Филолошки факултет.
- Радојчић, Р. (2016). *Сѣирукїурно-садржинске и функционалне каракѣтеристїике дидакѣтичкихъ ѿрамаїица рускогъ језика у инословенској (срїској и*

- хрватској) средини: докторска дисертација*. Београд: Филолошки факултет.
- Раичевић, В. (2009). *Методологија исцраживања у методици насцаве сцраних језика*. Београд: Чигоја штампа.
- Суботин Голубовић, Т. (2014). Степан Михаилович Куљбакин. У: М. Радојевић, М. Ковић (ур.), *Руски некропољ у Београду: знамење историјској цријатељсцва*, Београд: Фондација за подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”, Институт за политички и економски дијалог, 306–309.
- Сарић, Ж. (1977). *Удзбеници немацког језика у Србији и Црној Гори до 1914. године: докторска дисертација*. Београд: Филолошки факултет.
- Ђурић, Лј. (2018). Страни језици у језичкој образочној политици Србије: динамика промена у периоду од 2000. до 2016. године. У: Ј. Вучо, Ј. Филиповић (ур.), *Језици образовања*. Београд: Филолошки факултет, стр. 55–80.
- Игњаћевић, А. (2006). *Енглески језик у Србији*. Београд: Филолошки факултет.
- Polovina, P. (1964). *Удзбеници француског језика код Срба до 1914. године*. Београд: Друштво за стране језике и књижевност СР Србије.
- Вучо, Ј. (2009). *Како се учио језик: поглед у историју глотодидактике од прапоцетак до Другог светског рата*. Београд: Министарство за науку и заштиту животне средине, Филолошки факултет.

Стефан Милошевић

**УЧЕБНИКИ СЕРБСКОГ ЈАЗЫКА
СТЕПАНА МИХАИЛОВИЧА КУЉБАКИНА**

Резюме

Предметом анализа в данној статье являются учебники сербског језика для рускоговорящих Степана Михаиловича Куљбакина. Куљбакин является автором двух учебников сербског језика, первый из которых был опубликован в период до его емиграции и был предназначен для студентов славистики Харьковского университета, а второй был опубликован уже в период емиграции и предназначался для русских эмигрантов в Королевстве сербов, хорватов и словенцев. Их анализ проводится в контексте времени их составления с учетом методических категорий целей обучения, содержания учебников, методов и организации деятельности преподавателя и учеников. Содержание обоих анализируемых нами учебников базируется на главенствующих парадгимах науки о језике и методике начала ХХ века. Помимо этого, данные учебники представляют собой важное свидетельство

об изучении сербского языка и его месте в сравнительной грамматике славянских языков. Тем самым Степан Миахилович Кульбакин как их автор внес важный вклад в развитие науки о сербском языке как в плане его изучения в сравнительно-исторической перспективе, так и в плане составления первых учебников сербского языка как иностранного (инославянского) в российской научной среде.

Ключевые слова: Степан Михайлович Кульбакин, учебники, грамматика, хрестоматия, сербский как иностранный (инославянский) язык.